

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

SAYI : 4

İstanbul — 1986

SON DÖNEM MU'TEZİLESİNİN EN MEŞHUR KELÂMCISI
KÂDÎ ABDÛLCEBBÂR
Hayatı ve Eserleri

Dr. Metin YURDAGÛR

G İ R İ Ő :

İslâm düşüncesi, dinî, siyâsî, ictimâî vb. bazı sebeplerle asr-ı saadetten günümüze kadar birbirinden oldukça farklı dönemler yaşamış, yaşanan her dönemde de bir çok itikadî mezhep ve fırka zuhûr etmiştir. Şüphesiz yeni bir ekolün doğuşu, yeni metodların kullanılmaya başlaması demektir. Bu mezhep ve metodların oluşmasında, İslâm'ın ana kaynağının anlaşılması hususunda akla verilecek rol etrafındaki tartışmaların önemli payının bulunduğu muhakkaktır.

Bu tartışmalardan doğmuş ilk itikadî ekollerden biri de, hicrî ikinci asrın başlarında ortaya çıkan, dördüncü asrın sonlarına kadar üç asır varlığını koruyan ve İslâm beldelerinin çoğunda tesirleri görülen Mu'tezile'dir. Bu ekolün, akâid konularında nakli esas kabul etmekle beraber, akla da önem veren, akıl ile naklin teârüz eder gibi görüldüğü yerlerde, nakli, aklın ışığında yorumlama konusunda ilk adımları attığını biliyoruz. Bu itikadî fırka, Abbâsî halifelerinden el-Me'mûn (v. 218/833), el-Mu'tasım (v. 227/841) ve el-Vâzık (v. 232/861) dönemlerinde siyâsî otoritenin de desteğini kazanarak en parlak yıllarını yaşamış, ancak Halife el-Mütevekkil (v. 247/861) tarafından ağır bir darbe yiyerek uzun bir müddet sessizliğe gömülmüştür.

Mu'tezile'nin son parlamış ve çöküş dönemi, Şii Büveyhoğulları Devleti'nin saltanat yıllarına rastlar. Bu siyâsî iktidarın himâyesinde, kaybetmiş olduğu nüfuzu tekrar kazanan Mu'tezile, Güney İran, Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinde yeniden yayıl-

ma imkânı bulmuştur. Büveyhîler'in meşhur veziri Sâhib b. Ab-bâd (v. 385/995) zamanında, son parlamış döneminin zirvesini yaşayan Mu'tezile'nin bu son yıllarının en güçlü, velûd ve ünlü simâsı şüphesiz Kâdî Abdülcebbâr'dır. Zirâ, İslâm düşünce hayatında önemli bir yer işgal eden Mu'tezile fırkası hakkındaki bütün objektif bilgiler, ancak bu zâtın eserlerine müracaatla elde edilebilmektedir. Daha ziyâde çağdaşları olan muârizlerinin yazmış olduğu kaynaklarda, görüşlerine sübjektif bir biçimde yer verilen, haklarında leh ve aleyhte pek çok şey söylenmiş bulunan Mu'tezile mensuplarının fikir, görüş ve prensiplerini kendi kaynaklarından araştırmak isteyenler için pek fazla gerilere gitme, dolayısıyla sıhhatli bilgiler elde etme imkânı bulunmamaktadır. Bu bakımdan, Kâdî Abdülcebbâr ve onun pek çoğu tenkîd-tahkik olunarak neşredilmiş olan eserleri¹, mutezile ekolünü araştıranlar için vazgeçilmez kaynaklardır. Bu makalemizde, İslâm düşünce tarihinde böylesine önemli bir yeri olan Kâdî Abdülcebbâr'ı, klâsik tarzdan imkân nisbetinden uzaklaşarak, çağı, kültürü, biyografik ve ilmî hayatı açısından tanıtmaya çalışacağız. Kâdî Abdülcebbâr hakkında, Türkçe yayın olarak sayın Prof. Dr. İsmail Cerahoğlu'nun «Kâdî Abdülcebbâr ve Tenzihu'l-Kur'ân 'ani'l-matâin» başlığını taşıyan makalesinden² başka, onun İslâm düşünce hayatındaki önemli yerini vurgulayan herhangi bir çalışmanın mevcut olmayışının, bu makalenin kaleme alınmasında önemli itici bir rol oynadığını ifade etmeliyiz. Öte yandan İslâm âleminde ve Batı'da Kâdî Abdülcebbâr hakkında yapılmış olan bazı yeni araştırma ve incelemelerin mevcudiyetini biliyoruz. Eserlerinin tahkikli neşri dışında, onunla ilgili olan, görebildiğimiz bu yeni çalışmaları şöylece sıralamak mümkündür:

1. Abdülkerim Osman, *Nazariyyetü't-teklif, arâu'l-Kâdî Abdülcebbâr*, Beyrut, 1971 (Yazarın doktora tezidir.)

2. Dr. A. Osman, *Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr Hemedâni*, (Bu eser, yukarıda zikredilen doktora tezinin, Kâdî'nin hayatının konu edinen bölümünün ayrı olarak neşredilmiş şeklidir) Beyrut, 1967.

1 Bu neşirlere, ileride müellifin eserleri başlığı altında temas edilecektir.

2 Bu makale için bkz: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi, V. s. 55-61. Ankara, 1982.

3. George Haurani, *Islamic Rationalism, The Ethics of 'Abd al-Jabbâr*, Oxford, 1971.

4. Aynı müellifin, «Islamic Philosophy and Classical Tradition» adlı dergide neşredilmiş (Oxford, 1972, s. 105-115) olan *The Rationalist Ethics of Abd al-Jabbar* başlıklı bir makalesi de vardır.

5. Jan R. T. M. Peters, *God's Created Speech, A study in the speculative theology of the Mu'tezilî qâdî'l-qudât Abu'l-Hasan 'Abd al-Jabbâr*, Leiden 1976. Halk-ı Kur'ân konusunu, Kadî Abdülcebbar'ın görüşleri açısından inceleyen bir çalışmadır.

6. Dr. Abdüsettar er-Râvî, *el-Akl ve'l-Hüriyye, dirâse fî fikrî'l-Kâdî Abdülcebbar*, Beyrut, 1980. Kâdî'nin kelâmî görüşlerini konu edinen yeni bir doktora çalışmasıdır.

7. M. S. Stern, «Abd al-Jabbâr» EI² I, 59-60. İslâm Ansiklopedisinin (İngilizce) yeni baskısında yer alan maddedir.

8. W. Madelung, «Abd al-Jabbâr» E. Iranica, I./2. Fas. s. 116-118, London 1982. Iranica adlı ansiklopedide neşredilen maddedir.

I -- KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR'IN BİYOGRAFİK VE İLMÎ HAYATI :

A. Yaşadığı asırda Bulunduğu Çevredeki Siyâsî ve Kültürel Durum

1. Siyâsî Durum :

Kâdî'nin yaşadığı hicrî IV. asrın son yılları ile V. asrın ilk yıllarında Bağdat, Abbâsî Hilâfeti'nin merkezi olma durumunu muhafaza etmekteydi. Ancak Bağdat'ın bu dönemdeki merkeziyeti sadece şekli bir başkent olmaktan ibaretti. İmparatorluk içinde daha önce başlamış olan parçalanma hareketleri, bu yıllarda artık iyice önlenemez hâle gelmiş ve Abbasîlerin toprakları bir çok beylik tarafından fiilen paylaşılmış durumdaydı. Bu ufak hânedânlardan Arap asıllı olanlar batıda, Türk ve İran menşeli olanlar ise doğuda, imparatorluğun topraklarını bölüşmüşlerdi³. Bu hânedanları hüküm sürdükleri bölgelere göre şöylece sıralayabiliriz:

3 M. Şemseddin Günaltay, Abbasoğullarının Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü, TTK, Belleten, C. VI, Sayı: 23-24, s. 205, Ankara, 1942.

Mısır'da Tulunoğulları, Bahreyn'de Karmatîler, Kuzey Afrika'da Fâtîmîler, Horasan ve Mâverâünnehir'de Sâmanoğulları, Suriye ve Mısır'ın bir kesiminde İhşidîler, Irak'ın kuzeyinde Musul ve Diyarbakır'da Hamdânîler, İran'da Büveyhîler⁴.

Biyografik ve ilmi hayatını inceleyeceğimiz Kâdî Abdülcebâr, doğum, tadrîs ve resmî görev mahalleri itibarıyla Büveyhîlerin hâkimiyet bölgesinde yaşamış olduğundan, özellikle bu hânedân hakkında kısa bilgiler vermeyi gerekli buluyoruz:

a) **Büveyhîler (Bûyîler)**: Büveyhoğulları («Âl-i Büveyh»), Ebû Şucâ' tarafından tesis olunmuş olan bir İrân hanedanıdır⁵. Hazar Denizi'nin güney kıyıları gerisinde yükselen dağlık bölgedeki yaylalarda oturan ve esas itibarıyla Deylemî kavimlerinden mürekkep bu muharip sülâlenin inkişâfında Ebû Şuca'nın üç oğlu, Ahmed, Ali ve Hasan önemli rol oynamışlardır⁶.

Hicrî IV. asrın ilk yarısının sonlarında muhtelif unsurların halifeler üzerinde nüfûz kurma mücâdeleleri, devletin otoritesini iyiden iyiye zayıflatmıştı. İlk devirlerdeki güçlü dinî ve siyâsî görünümünü kaybetmiş, küçük hânedanların muzaffâr komutanları elinde âdetâ birer oyuncak haline gelmiş bulunan son Abbâsî halifeleri, çevresindekilere mansıp ve ünvan dağıtmaktan başka bir nüfûza sahip değillerdi. Bu duruma düşmüş halifelerden biri olan el-Müstekfi-billah, bir zafer kazanarak Bağdad'a gelen Ahmed b. Büveyhî'yi huzuruna kabul ederek onu muizzu'd-devle şeref lâkabıyla taltif ederek kendisini emîru'l-umerâ tayin etmiştir. 334/945 yılında cereyan eden bu taltif, Büveyhî hânedânının resmen iktidâr oluşunu ifade eder⁷.

İtikaden, Mu'tezile-Şîâ prensiplerini benimseyen Büveyhîler, aşağı yukarı bir asır süren iktidarları süresinde tahakkümleri altında bulundurdıkları Sünnî Abbâsî Hilâfeti'nin mevcut güçsüz şekliyle devam etmesini siyâsî menfaatları açısından uygun gör-

4 A. Mez, el-Hadarâtü'l-İslâmiyye, C. I, s. 19, A. Emin, Zuhru'l-İslâm, C. I, s. 90, P. Hitti, Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi, C. III, s. 725.

5 İbn Tiktaka, Tarihu'l-Fahrî, s. 250-252, Mısır, 1317.

6 C. Cahen, Buwayhids or Bûyids, EI 2, II, 1354.

7 Bîrûnî, «Devlet ve mülk, Muttakî'nin son, Müstekfi'nin ilk günlerinde Abbâsoğullarından, Büveyhoğullarına intikal etti» der. Bk. G. Tümer, Bîrûnî'ye Göre Dinler ve İslâm Dini, s. 7, nt. 27, Ankara, 1975.

müşlerdir⁸. Ancak Büveyhiler, Şia-Mu'tezile karışımı bu eğilim ve tercihlerinden ötürü, Sünnî akidenin hâkim bulunduğu Bağdat muhitince hiç sevilmemiştir. Bağdat'ın gittikçe büyüyen nefreti, ileride bu hânedân'ın yıkılışını hazırlayan önemli sebeplerden biri olarak karşımıza çıkacaktır. Nitekim, hânedân içi ve âile mensupları arasında başgösteren bâzı çatışma ve ihtilâflar, giderek artan bu kin ve nefret ile birleşince Büveyhîlerin yokuş aşağı gidişi sürat kazanacak, Muizzuddevle'nin Bağdat'ta taltifi ile başlayan Büveyhî hâkimiyeti, Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in ordusuyla 447/1055 yılında yine Bağdat'a girişile noktalanacaktır⁹.

2. Kültürel Durum :

Abdülcebbar'ın yaşadığı dönemin siyâsî manzarasının yukarıdaki şekilde oluşu, çağın ilmî ve kültürel hayatında beklenen olumsuz neticelerin doğmasına neden olmamıştır. Nitekim bu çalkantılı dönem: «Siyâsî bakımdan karışık, ancak ilim yönünden dinamik bir devir» olarak değerlendirilmektedir¹⁰. Zirâ bu dönemde, siyâsî birliği bozmak suretiyle kurulan mahallî hükümdarlıkların tamamı, başkentlerini birer kültür merkezi haline getirip, her sahada ilim adamı yetişmesi hususunda âdetâ yarış halinde idiler¹¹. Öte yandan, Abbâsîlerin idarî merkezi ve İslâm dünyasının başşehri olmakta devam eden Bağdat, bu parçalanma döneminde de mânevî ve ilmî merkez olma özelliğini korumuştur. Bağdat'ın ilmî ve kültürel canlılığını korumasında halifenin bu şehirde bulunuşunun önemli payının olduğu muhakkaktır.

Büveyhiler dönemi, Bağdat'ta kütüphanelerin gelişmesi açısından da önemli bir devre olarak kabul edilir. Bağdat'ta başlayan bu gelişmeyi, diğer yeni İran şehirleri takip etmiştir. Büveyhî emirlerinden Adududdevle (v. 373/983) tarafından Şîrâz ve Rey şehirlerinde kütüphaneler tesis edildiğini biliyoruz¹². Bu dönem kütüphanelerini özellikleri itibariyle, umumî ve hususî olmak üzere

8 A. Köymen, Selçuklu Devri Türk Tarihi, s. 10, Ankara, 1963.

9 Harold Bowen, «The Last Buwayhids,» JRAS, 1929, Part, II, April, s. 237. (Journal Asiatic Society.)

10 Ş. Gölcük, Kelâm Açısından İnsan ve Fiilleri, s. 18, İstanbul, 1979.

11 Barthold, Moğol İstilâsına Kadar Türkistan, s. 11, İstanbul, 19.., P. Hitti, A.g.e., II, 630, A. Mez, A.g.e., C. I. s. 19.

12 Barthold, İslâm Medeniyeti Tarihi, s. 48-49, Ankara, 19..

re iki ana grupta toplayabiliriz. Zirâ, halkın istifadesine açık bulunan umumî kütüphanelerin yanında, nâdir ve değerli pek çok esere sahip saray ve şahıs kütüphaneleri de mevcuttu. Devrin ilim adamları bunlardan herhangi bir güçlkle karşılaşmadan yararlanabiliyorlardı. Kâdî'nin çağdaşı olan İbn Sînâ'nın, Sâmanoğulları Sarayı'nda Nuh b. Mansûr'un kütüphanesinden büyük ölçüde yararlanmış olduğunu bilmemiz¹³ o dönemdeki bilgilerin özel kütüphanelerden dahi rahatlıkla istifade edebildiklerinin delilidir. Gerek genel, gerekse özel bütün ünlü kütüphanelerin tamamının, istifade oranını artırıcı son derece muntazam kataloglara sahip bulunduğu da o dönemden bize ulaşan bilgiler arasındadır¹⁴.

Müellifimiz Kâdî Abdülcebbâr'ın resmî göreve tayin edilmesinde önemli rolü olan Büveyhilerin meşhur veziri Sâhib b. Abbâd'ın dörtüyük deve yükü kadar tutan özel kütüphanesinin, sadece katalogunun on cilt olduğunu bildiren rivâyet¹⁵, Kâdî'nin bize nasıl bir kültür ortamında yetişip görev yaptığı konusunda söylememiz gerekenleri özetlemektedir.

Abbâsî Hilâfeti'nin inhitat döneminde yaşayan Kâdî Abdülcebbâr'ın hayatını sürdürdüğü bölge, Büveyhoğullarının hakimiyeti altındaki topraklardır. Bu devlet bir tek elden yönetilen merkezîyetçi bir karakter taşımadığından, bu hânedâna mensup emîrler, zaptettikleri yerleri kendi aralarında taksim etmişlerdi. Bu paylaşımın tabii sonucu olarak, siyâsî üstünlük de zaman zaman bu emirler arasında el değiştiriyordu. Bu bakımdan daimî bir payitahtları bulunmayan Büveyhilerin, kuvvetli durumda olan emîrin bulunduğu şehri, başkent kabul ettikleri bilinmektedir. Devleti zayıf düşüren böyle bir uygulamanın olumlu yanı, medenî ve kültürel merkezlerin çoğalmasını sağlamış olmasıdır. Çünkü her emîr, sarayına âlim ve edipleri toplayarak, bulunduğu şehrin ilmi, kültürel ve sosyal açıdan gelişmesine azamî gayret sarfediyordu. Böylece bu dönemde Bağdat ve Basra gibi eski merkezlerin yanısıra, Rey, İsfahan ve Şîrâz gibi yeni kültür merkezleri teşekkül etmişti¹⁶.

13 N. Keklik, «İbn Sînâ Hayatı ve Eserleri» Felsefe Arkivi, Sayı: 22-23, İstanbul, 1981; H. Atay, İbn Sînâ'da Varlık Nazariyesi, s. 1, Ankara, 1983.

14 Ahmet Çelebi, İslâm'da Eğitim ve Öğretim Tarihi, s. 147.

15 Edward G. Browne, A Literary History of Persia, I, s. 374-375,

16 Barthold, A.g.e., s. 48-49, C. Cahen, EI² II, 354.

Kâdî'nin çağının ilmi ve kültürel seviyesini ortaya koyabilmek için onun çağdaşı olan bilginlere de işaret etmek yerinde olur. Kâdî Ebû Bekr el-Bâkılânî¹⁷, el-Beyrûnî¹⁸, İbn Miskeveyh¹⁹, İbn Sînâ²⁰ gibi isimlerle çağdaş olan müellifimizin gerçekten çok bereketli bir kültür ortamında yaşamış olduğunu söylemek isabetsiz olmasa gerektir.

B. Kâdî Abdülcebbâr'ın Hayatı ve Eserleri :

1. Biyografik hayatı :

a) **Doğum ve vefât tarihi:** Kelâmla alâkalı kaynaklarda ve tabakât kitaplarında «Kâdî Abdülcebbâr olarak anılan bu zâtın tam adı: Ebu'l-Hazan Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdullah el-Hemedânî el-Esedâdâbî'dir²². Kaynaklarda doğum tarihi hakkında sarıh bir bilgi yoktur. Ancak onun Hemedân'ın güneybatısında yer alan Esedâbâd'da 320-325/932-937 yılları arasındaki bir tarihte doğmuş olması muhtemeldir²³. Kâdî'nin doğum yeri ve tarihi konusunda suskun kalan kaynaklar, onun vefât tarihi ve yeri konusunda ittifakla: «Kâdî Abdülcebbâr uzun bir ömür sürmüş, doksan (bazı kaynaklarda yetmiş) yaşını mütecâviz iken hicrî 415 yılının Zilkade ayında Rey şehrinde vefât etmiştir.» bilgisini kaydedenler²⁴. Kaynakların müştereken verdiği bu tarih, milâdî 1025

17 Bâkılânî hakkında geniş bilgi için bk: Ş. Gölcük A.g.e., 1-48

18 Beyrûnî için bk: TTK Beyrûnî'ye Armağan.

19 İbn Miskeveyh için bk: Ahlâkı Olgunlaştırma, (A. Şener, C. Tunç, İ. Kayaoğlu) Çevirenlerin önsözü, s. 7-10, Ankara 1983.

20 İbn Sînâ için bk: N. Keklik, A.g.e., H. Atay, A.g.e.; TTK, İbn Sînâ Doğumunun Bininci Yılı Armağanı, Ankara, 1984.

21 Bu zât için bk: İzmirli, İ. Hakkı, Dârulfünûn İFM, s. VII, s. 107-135.

22 Zehebî, el-İber fî haberi men gaber, III, s. 119, Kuveyt, 1961; a. mlf. Siyeru A'lâm, c. XVII, s. 244, Beyrut, 1983.

23 Bazı kaynaklarda Kâdî için kullanılan Esterâbâzî şeklinde kullanılan nisbenin doğru olmadığına kaniyiz. Zirâ Esterâbâz, Hemedân'a oldukça uzak bir eyâlet adıdır. Yâkût, Mu'cemu'l-Buldân, I, 174. Anılan isâbetsiz nisbe için bk: İbn Hacer, Lisânu'l-mizân, III, 386, Kehhâle, Mu'cemu'l-müellifin, V, 78, Brocclmann, Supl. I, 343.

24 İbnu'l-imâd, Şezerât, III, 202-3. Zehebî, Siyeru A'lâm, aynı yer. Ha-tîb, Tarihu Bağdad, XI, 113, Subkî, Tabakât, V, 97.

yılıının Ocak ayına tekabül etmektedir. Tabakât kitaplarının hemen hemen tamamında bulunan bu bilgiye istinâden Kâdî'nin yaklaşık olarak 320-5 hicrî yılları arasında doğmuş olduğunu söylemek mümkündür. Abdülcebbâr'ın doğum tarihinin 359/970 olduğunu bildiren bazı bio-bibliyografik eserlerin²⁵ verdikleri bu tarihe itibar etmek mümkün değildir. Zirâ verilen bu tarih, bir yandan Kâdî'nin uzun bir ömür yaşadığı konusundaki ittifâka ters düşmekte, diğer yandan da Kâdî'nin kendilerinden okuduğunu bildiğimiz pek çok âlimin vefât tarihiyle çelişmektedir.

b) **Âilesi:** Kâdî'nin âilesi, çocukluk ve gençlik yılları hakkında da teferruatlı bilgilere sahip değiliz. Ebû Hayyân et-Tevhîdî'ye göre, Kâdî'nin babası hallâclıkla meşgul bir zât idi²⁶. Kâdî'nin hayatı ve eserleri konusunda değerli araştırma ve neşriyatı bulunan Dr. Abdülkerim Osman da, onun fakir bir âile içinde doğup büyüdüğünü bildirmektedir. Ona göre Kâdî'nin fakirliği evlilik döneminde de bir süre devam etmiştir. Eşi ve çocuğu ile geçirdiği bu sıkıntılı günler, Abdülcebbâr'ın ismi ile özdeşleşen resmî görevi kadılığa atanmasıyla son bulmuştur²⁷.

2. İlmî hayatı :

a) **İlk tahsil yılları:** Hayatının büyük bölümünü ilim tahsili ve eser telifi ile geçiren, şöhreti yaşadığı asrı aşip günümüze kadar ulaşan Kâdî Abdülcebbâr'ın fakir bir âileye mensup olduğunu belirtmiştik. Bu ailevi ve iktisâdî şartlar sebebiyle onun ilk tahsil ve temel eğitimini Esedâbâd ve Hemedân çevresinde yapmış olduğu kanaatindeyiz²⁸. Tabiidir ki bu temel eğitimin ana unsurunu, kendisine tahsîl, tadrîs hayatı boyunca gerekli dil olması hasebiyle Arap dili ve edebiyatı teşkil etmiştir. Zirâ dinî tahsil yapacakların, bu dili konuşan ve konuşmayan bütün topluluklar dahil, Arap dili ile derinlemesine meşgul olması mutlaka gerekiyordu. Kâdî ilk

25 Kehhâle, A.g.e., Aynı yer. İsmail Paşa, Hediyetu'l-ârifin, I, 498.

26 W. Madelung, E. İrancıca, c. I. Fas: 2, 116. (el-Emtâ ve'l-muânese'den naklen.) Krş: A. Zerzûr, Müteşâbihu'l-Kur'an mukaddimesi, s. 9.

27 A. Osman, Şerhu'l-usuli'l-hamse Mukaddimesi, s. 15.

28 A. Osman, Nazariyyetü't-teklîf, s. 14-15. Krş: G. Haurani, Islamic Rationalism, 5.

hadis bilgilerini hemşehrîsi olan Zübeyr b. Abdülvâhid el-Esedâbâdî'den (v. 347/958) almıştır²⁹.

b) **İlmî seyahatleri:** Tahsil hayatının ilk merhalelerini yakın çevresindeki şehirlerde ikmâl eden Abdülcebbâr, bölgesinde teşekkül eden yeni şehirler yanında³⁰, önemlerini muhafaza etmekte olan eski ilim ve kültür merkezlerini de dolaşmıştır. Emevî ve Abbâsî dönemlerinde ilmî ve fikrî faaliyetlerin merkezi olarak ün yapmış olan Basra, Kâdî'nin ilmî seyahatlerinin ilk durağıdır. O, Abbasîler döneminde en parlak devresini yaşayan, camileri, kütüphaneleriyle mânevî ve kültürel hayatın bütün ihtiyaçlarına cevap veren bu şehirde pek çok âlimden istifade etme imkânı bulmuştur. Kûfe ile birlikte Arap filolojisinin beşiği olmuş olan Basra, Mu'tezile ekolü için de apayrı bir ehemmiyet taşımaktadır. Mu'tezile kelâmcılarının ileri gelenlerinden Vâsıl b. Ata (131/749), Amr b. Ubeyd (144/761), Ebu'l-Huzeyl el-Allâf (235/849), en-Nazzâm (231/846) Câhız (256/869) ve Ebû Ali el-Cübbâî (321/933) gibi zevâtın burada yetişmiş olduklarını hatırlatırsak, herhalde Basra'nın Mu'tezile açısından taşıdığı önemi belirtmiş oluruz.

Kâdî, Mu'tezile'nin Basriyyûn kolunun ünlü temsilcisi Ebû İshâk b. Ayyâş (386/996) ile karşılaşana kadar, itikadî konularda Eş'arî ekolüne mensuptu³¹. Bu bakımdan Basra'da geçirdiği yıllar, Abdülcebbâr'ın hayatının en önemli safhasını teşkil eder. İslâm kelâmının önde gelen isimlerinin yetiştiği³² ünlü şehir Basra'dan ilmî nasibini alan Abdülcebbâr'ı, daha sonra Abbasîlerin meşhur idare merkezi, İslâm âleminin o dönemdeki mânevî başşehri Bağdat'ın ilim meclislerinde görüyoruz. Mu'tezilenin Bağdat kolunun temsilcilerinden Bişr el-Mu'temir (210/825), Sümâme b. Eşres (213/828), Ca'fer b. Harb (236/850), el-Hayyât (290/902) ve el-Kâ'bî (319/921) gibi kelâmcıları yetiştiren Bağdat'ın ilim halkalarında Kâdî, artık geniş halk kitlelerinden kopmuş, küçücük bir akademik kelâmcılar zümresi haline gelmiş olan Mu'tezile'ye³³ ye-

29 Zehebî, Tezkiretül-huffâz, III, 900-1; Krş: W. Madelung, A.g.m., 116.

30 C. Cahen, Buwayhids or Buyids, EI² I, 1354.

31 İbnu'l-Murtezâ, Tabakâtü'l-Mu'tezile, 112; Adam Mez, el-Hadarât, I, 379, A. er-Râvî, el-Akl ve'l-hürriyye, 39, Bağdad, 1980.

32 Basra'da yetişen ilk kelâmcılar arasında Hasan el-Basrî (v. 110/728) ve İbn Küllâb el-Basrî (240/854)'yi sayabiliriz.

33 M. Watt, İslâm Düşüncesinin Teşekkül devri, (trc. E.R. Fıçlalı) s. 371.

ni bir parlamış dönemi yaşatacak ve kendisini de bu ekolün **ünlü bir imamı** olma vasfını kazandıracak çalışmaların içindedir. Onun bu şehirde kendisinden istifade ettiği ve meclisine devam ettiği en önemli simâ, Ebû Abdillah Hüseyin b. Ali el-Basrî'dir. (369/979)³⁴.

Kâdî, Bağdat'tan sonra, dokuz sene gibi uzun bir süre Ramehürmüz'de bulunmuştur. Hayatının bu devresini bir uzlet dönemi olarak nitelemek mümkündür. Ayrıca bu uzun ikamet, Kâdî'nin artık ilmî seyahatlarını tamamlamış ve kültürel bir doyuma ulaşmış olduğunu gösterir. Bundan böyle onun için te'lif dönemi başlamıştır. Nitekim Kâdî'nin meşhur ve hacimli eseri **el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl'i** bu şehirde kaleme aldığı bilinmektedir.³⁵

İlmî ve ilminin semeresi olan kıymetli eserleriyle şöhreti çevresini aşan Kâdî Abdülcebbâr'ın resmî vazife hayatı, Ramehürmüz'deki bu uzun ikametten sonra başlar.

c) **Tahsil ettiği ilimler ve hocaları:** Yukarıdaki başlıkta Kâdî Abdülcebbâr'a yepyeni ufuklar açan ve ileri seviyede bir ilmî faaliyet sayılabilecek olan seyahatlerini inceledik. O, İslâm'ın ana disiplinlerinden olan Kelâm ve İslâm Hukuk Felsefesi ile bu iki ana ilim dalına malzeme sağlayan Tefsir ve Hadis³⁶ sahalarındaki çalışmalarıyla temâyüz etmiştir. Daha ziyade Kelâm yönü ile ilgilediğimiz Kâdî Abdülcebbâr, diğer İslâmî ilimlerin pek çoğu ile meşgul olmuştur. Kâdî'nin hadis ahzettığı muhaddisler incelenir, İslâm Hukuk Felsefesi sahasının mütekellimün metodunun ilk örneği olan **el-Umed** adlı eseriyle, Tefsir ve diğer alanlardaki eserleri göz önünde bulundurulursa, onun İslâm ilim âlemindeki mümtâz mevkii rahatlıkla anlaşılacaktır. Şimdi müellifimizin meşgul olduğu ilimlere kısaca temas edelim:

1. **Kelâm:** Yukarıda da belirtildiği gibi hicrî IV. asırda Ab-bâsî nüfûzu sönmüş, bunun yanında Şiâ gelişmiştir. Büveyhoğullarının saltanat döneminde, Mu'tezile, kaybetmiş olduğu eski itibarını yeniden elde etme çabası içindedir³⁷. Bu dönemin önemli

34 İbnu'l-Murtezâ, A.g.e., 105-107.

35 Bk: el-Muğnî, c. VI/1, (et-ta'dil ve't-tecvîr bahsi) Mukaddime (z) sahifesi.

36 İlimlerin bu tarz tasnîfi konusu için bk: H. Atay, Memleketimizde İlim ve Din Anlayışı, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl: 1969 s. 100-1, krş: H. Atay, Ehl-i sünnet ve Şiâ, s. 10-12, Ankara, 1982.

37 İ. Abdülhamîd, İslâm'da İtikadî Mezhepler ve Akaid, (trc. M.S. Yeprem) s. 111-112.

isimlerinden olan Kâdî Abdülcebbâr'ın akâid konularında başlangıçta Eş'ariyye Mezhebinin benimsediğini belirtmiştik. Basra'da Ebû İshâk b. Ayyâş (386/996)'ın, Bağdat'ta Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ali el-Basrî (369/979)'nin ders halkalarına iştirak eden Kâdî, böylece biri Mu'tezile'nin Basra, diğeri de Bağdat koluna mensup iki önemli şahsiyetten istifade etmiş oluyordu. Ebû İshâk b. Ayyâş'ın hocaları arasında Ebû Ali Muhammed b. Hallâd ve Ebû Hâşim el-Cübbâî bulunmaktadır³⁸. Bu durumda Kâdî'nin hoca silsilesi Ebû Hâşim ve Ebû Ali Cübâî'ye kadar ulaşmaktadır. Nitekim ileride bahsedeceğimiz kelâmî eserlerinde o, bu silsilenin kendisine kazandırdığı görüşlere sık sık yer vermektedir.

2. **Hadis:** Kur'ân ve sünnetin, İslâmî ilimlerin müştereken sebep ve kaynağı oluşu, bu ilimlerde söz sahibi olmayı arzulayan her âlimin, Kur'ân ve sünnetle mutlaka meşguliyetini gerektirmiştir³⁹. Kâdî Abdülcebbâr da bu kaidenin dışında değildir. Nitekim o, çevrelerinde «Muhaddisu Kazvîn», «Müsnidu bilâdu'l-acem» vb. ünvanlarla tanınan pek çok hadis âliminden istifade etmiştir.

Bu zevâtın nisbelerinden de anlaşılacağı üzere, Kâdî Abdülcebbâr, hadis bilgilerini çoğaltmak için, daha ziyâde Hemedân ve çevresine seyahatler yapmış olmalıdır. Bu ilmî seyahatlerin her birinde aşağıdaki muhaddislere mülâkî olmuş ve kendilerinden hadis ahzetmiştir:

a) Ebu'l-Hasan Ali b. İbrahim b. Seleme el-Kattân el-Kazvî-nî (345/956) Kâdî bu hocasından aynı zamanda Şafiî Fıkhı da okumuş olmalıdır⁴⁰.

b) Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Cafer b. Fâris el-İsbehânî (346/957)⁴¹,

38 F. Sezgin, GAS, I, 624.

39 Pezdevî, Usûl, I, 7, 12, Serahsî, Usûl, I, 10. Kezâ bk: H. Atay, İslâm Hukuk Felsefesi Mukaddimesi s. 50.

40 Bu zât, «Muhaddisu Kazvîn» olarak anılır. Zehebî, Tezkire, III, 856-57, İbnu'l-îmâd, Şezerât, II, 370, Hatîb, Tarihu Bağdad, xı, 338, İbn Hacer, Lisan, IV, 1982, F. Sezgin, GAS, I, 186.

41 Müsnidu bilâd'l-acem ünvanına sahip olan bu zât için bk: Zehebî, A.g.e., III, 863, İbnu'l-îmâd, A.g.e., II, 372, F. Sezgin, A.g.e., I, 187.

c) Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Yakûb b. Yusuf el-Emevî en-Nisâbûrî (346/957)⁴²,

d) Abdurrahman b. Hamdân el-Cellâb (346/957)⁴³,

e) Ebû Abdullah Zübeyr b. Abdulvâhid b. Muhammed b. Zekeriyâ el-Esed-âbâdî (347/958)⁴⁴.

3. **İslâm Hukuk Felsefesi (İlmu Usulî'l-fıkh):** Kâdî'l-kudât ünvânının sâhibi olan bir âlimin, İslâm Hukuku'nun ilkeleri, gâyesi, kaynakları, kaynaklarının kullanılması ve hüküm çıkarma (istinbât) metodları üzerinde ciddî çalışmalar yapmış olması pek tabii, hatta gereklidir. İtikadî konularda Mu'tezili olan Abdülcebâr Hemedâni, bilindiği üzere amelde (furu') Şafii idi⁴⁵. Kâdî'nin fıkhı kimden arzettiği konusu bizim için fazla açık olmamakla beraber onun bu ilmi Ali b. İbrahim b. Seleme el-Kattân'dan okuduğu rivayet edilir^{45a}.

Amelî mezheplerin kurulup yerleşmesinden sonra fıkıh usûlü sahasında, nazarî olarak veya herhangi bir mezhep furûunun tesirinde kalmaksızın, sadece esas ve ölçülerin açıklanmasını hedef eden, yani daha ziyade prensipler üzerinde duran bir metodla eserler kaleme alınmıştır. Bu nazarî yola mütekellimûn yolu adı verilir⁴⁶. İslâm Hukuk Felsefesinde bu tarz çalışmanın ilk ve hacimli örneklerini Kâdî Abdülcebâr vermiştir⁴⁷.

42 Kaynakların sika imam olarak tavsif ettiği ve kendisine el-Asamm denilmesinden hoşlanmayan bu muhaddis için: bk: İbnu'l-Cevzi, el-Muntazam, VI, 386, İbnu'l-Esir, Lübâb, I, 56, Zehebî, A.g.e., III, 860, İbnu'l-İmâd, A.g.e, II, 373, Zirikî, el-A'lâm, VIII, 17, F. Sezgin, GAS, I, 186.

43 Hatib el-Bağdadî, Kâdî'nin bu zâttan hadis ahzettğini kaydetmektedir. Bk, Tarihu Bağdad, XI, 113.

44 Zehebî, Tezkire, III, 900-901. Krş: W. Madelung, A.g.m., s. 116.

45 Subkî, Tabakât, V, 97. İbnu'l-İmâd, Kâdî'nin, Şafii oluşunu naklederken: «O amelde Şafii Mezhebi'ne bağlı olmakla beraber, itikadda zamanın Mu'tezile şeyhiydi.» ifadesini kullanır. Bkz: Şezerât, III, 203. Amelde Şafii olmakla, itikadda Mutezili olmayı bir çelişki, muhâl bir hadise gibi anlayan bu değerlendirmeyi, A. Zerkûr, Müteşâbihu'l-Kur'ân Mukaddimesi'nde (s. 17) tenkid eder.

45a W. Madelung, A.g.m., s. 116.

46 H. Atay, İslâm Hukuk Felsefesi, 75-76.

47 Bu eserler, en-Nihâye fi usulî'l-fıkh ve el-Umed'dir. Müellifin el-Muğnî külliyyâtının bir cildini teşkil eden eş-Şeriyât (xvii. cilt) ise,

4. **Tefsîr:** İslâmî ilimlerin ana kaynağı olan Kur'ân ve Hadis, insanın hem iç, hem de dış dünyasını düzenleyen esaslar vazetmektedir. Bu iki kaynaktan özellikle Kur'ân'ın her zaman, her devirde muhatapları tarafından iyice anlaşılıp kavranması zarureti, onun izah ve açıklanmasını gerektirmektedir. Bütün insanlık için mükemmel prensipler ihtiva eden bu kutsal kitabın anlaşılması yolunda yapılmış bütün çalışmalar Tefsîr genel başlığı altında toplanabilir. Müellifimiz Kâdî, bu sahada da çalışmalar yapmış, günümüze kadar ulaşan eserler bırakmıştır.

Bilindiği gibi, Rasûlullah'ın vefatından sonra müslümanların sayısı İslâm'a yeni dahil olanlarla gün geçtikçe artmış, bu hadiseye paralel olarak çözüm bekleyen problem de çoğalmış, dolaısıyla hüküm alanı genişlemiştir. Bunu çeşitli ilim ve kültür müesseselerinin kurulması ve her bir ilim dalının müstakil hale gelmesi takip eder. İlimlerin sahası belirlenip ayrıntıları ortaya çıktığı zaman, bu ilimlerden birinde mütehassıs olan kişinin Tefsîr ile meşguliyetinde ilgilendiği ilim dalının ağırlığı mutlak surette hissedilir olmuştur. Kâdî Abdülcebbar'ın Tefsîr'le alâkalı eserlerinde Kelâm meselelerinin geniş yer tutması, yukarıdaki hususla ilgilidir.

Kâdî'nin Tefsîr'e müteallik olarak bu gün elimizde mevcut olan eserleri; **Tenzîhu'l-Kur'ân anî'l-Matain**⁴⁸ ve **Müteşâbihu'l-Kur'ân**⁴⁹ adlarını taşımaktadır. Kâdî'nin elde mevcut bulunan Tefsîr'le ilgili bu eserleri arasına el-Muğni külliyyâtının bir cildini teşkil eden **İcâzu'l-Kur'ân**'ı da dahil etmek gerekir. Öte yandan bazı kaynaklar, müellifimizin **el-Muhit** olarak bilinen, ancak bu gün maalesef elimizde nüshası bulunmayan bir tefsirinden de bahsetmektedir⁵⁰. Kâdî'nin bu tefsirinin, Eş'arî'nin yine çok geniş ve hacimli olduğu bildirilen ve **Hâzin** veya **Muhtezzen** olarak anılan⁵¹

bu iki eserin özeti olmalıdır **el-Umed**, Kâdî'nin talebesi olan **Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ali b. Tayyib el-Basrî** tarafından, **el-Mu'temed** adıyla şerh olunmuştur. Bkz: H. Atay, A.g.e., 83, 86. Eser M. Hamidullah'ın tahkikiyle yayımlanmıştır.

48 Eserin tanıtımı için bkz: Zehebî, ve'l-Müfessirün, I, 391-403.

49 Eser, Dr. Adnan Muhammed Zerkûr tarafından tahkik olunarak neşredilmiştir. Kahire, 1969.

50 İbn Teymiye, Mukaddime fi ulûmi't-tefsîr, s. 37, Suyutî, Tabâkatu'l-Müfessirün, 16, İbn Hacer, Lisânu'l-Mizân, III, 387.

51 İbn Asakîr, Tebyîn, 136-137 (Zâhid el-Kevserî hâmişi)

Tefsir'inden muktebes olduğunu savunanlar vardır⁵². Her iki tefsiri —nüshaları elde mevcut olmadığından— karşılaştırma imkânından yoksun bulunuşumuz ve Kâdî'nin, Cübbâî'nin fikirlerini paylaştığını, Eş'arî'nin ise Cübbâî'yi red amacıyla bu tefsiri kaleme aldığını bilmemiz⁵³, yukarıdaki iktibâs iddiasını kabullenmemizi imkâncız kılmaktadır.

d — Resmî görevi: Daha önce de işaret edildiği üzere, Kâdî'nin yaşadığı dönem, Abbâsî İmparatorluğunun fiilen birçok beyliklere ayrıldığı yıllara rastlar. Abdülcebbar bu beyliklerden, Büveyhoğulları döneminde ve onların siyâsî hakîmiyet sahasında yaşamıştır. Bu dönemde siyâsî hayatta bulunmayan itikrarın, aynı olumsuz neticeyi, ilmî ve kültürel hayatta meydana getirmediğîne yukarıda işaret etmiştik. Devrin simgesi olan küçük beyliklerin ilme ve ilim adamlarına değer vermeye adetâ yarış halinde bulunuşu, semereli bir ilmî dönem doğurmuştur⁴⁵. Abdülcebbar da ilmi ve eserleriyle bu dönemin seçkin sîmâları arasında yer almaktadır. İlmî otoritesini kısa sürede etrafına kabul ettiren Abdülcebbar Hemedânî, çevresinde «Zamanın Mu'tezile İmâmı» olarak anılmaya başlamıştır⁵⁴. İlmî ve ilim adamlarına yakın alâkası ile bilinen ünlü Büveyhî Veziri Sahib b. Abbâd (v. 385/995)⁵⁵, Mu'tezilenin bu şöhretli âlimini meclisine dâvet etmek arzucundaydı. Zirâ koyu bir Mu'tezilî olan bu vezir için, hayrânî ve mensubu olduğu mezhebin şöhretli imamını kendi meclisinde görmek, onu divanındaki diğer ünlülere takdîm etmek, bir iftihar vesilesiydi⁵⁷. Nihâyet bu vezir, Abdülcebbar'ı Rey'e davet etmiş ve varak-ı Semerkandî üzerine kendi hattıyla yazdığı bir ahidnâme ile Rey, Kazvin ve civarının Kadılığı görevini ona tevcih etmiştir⁵⁸. Daha sonra ek ikinci bir emirnâmeyle yeni fetholunan Cürcân ve Tabe-

52 Görüşlerin münakaşası için bk: Dr. A. Zerzûr, A.g.e., 28-34.

53 İbn Asakîr, A.g.e., s. 134.

54 Barthold, İslâm Medeniyeti Tarihi, 48-49.

55 İbn Hacer, Lisânü'l-mizân, III, 386; Subkî, Tabakât, V, 97.

56 Bu zâtın tam adı, Ebu'l-Kasım Kâfî'l-kûfât İsmail b. Abbâd b. Abbâs b. Abbâd b. İdris et-Talakanî'dir. Hayatı için Bkz: A. Izam-Ş. Daif, Resâilu Sahib b. Abbâd, Mukaddime, Kahire, 1366.

57 M. Tancî, Abbadoğlu İsmail Sahib'in Kitabı, A. Ü. İlahiyat Fak. Dergisi C. IV, Sayı, III-IV, s. 122, Ankara, 1957.

58 Subkî, A.g.e. III, 230; Adam Mez, Hadarat, I, 328.

ristan bölgeleri de Kâdî'nin görev mahalline ilâve olunmuştur⁵⁹. Almış olduğu bu resmî görev yanında tedrîs ve te'lif meşguliyetini hayatı boyunca sürdüren Kâdî Abdülcebbâr, Kadılık görevine başlamasından, vefatına kadar Rey'de ikamet etmiştir.

Fikirlerine ve ilmî şahsiyetine saygı duyarak kendisini kadı tayin eden Vezîr İbn Abbâd'ın hayatta olduğu süre içinde Kâdî'l-kudâtlık görevini deruhte eden Abdülcebbâr Hemedânî, İbn Abbâd'ın vefâtını müteakip, aynı vezir tarafından atanan diğer erkân gibi, makamından azledilmiştir. Uzun müddet yapmış olduğu bu resmî vazife sebebiyle almış bulunduğu «Kâdî'l-kudât» ünvanı, Abdülcebbâr'ın ilmî şahsiyetiyle birleşince bu ünvan kendisine alom olmuş. Mu'tezile'nin bu ünlü imamı, Kâdî Abdülcebbâr olarak anılagelmiştir⁶⁰.

c) Prensipleri :⁶¹

Kaynakların ifadesine göre Kâdî Abdülcebbâr, kendisini çok takdîr eden ve resmî vazifeye tayin eden vezir İbn Abbâd'ın cenaze namazını kılmaktan, bu zâtın günahlarına tevbe etmeden vefât ettiği gerekçesiyle imtina etmiştir. Kâdî'nin bu davranışı kaynaklarca bir vefâsızlık olarak değerlendirilmekte, bu hareketin Kâdî'nin görevden azline ve malının müsâderesine sebep olduğu belirtilmektedir⁶². Oysa, Kâdî'nin bu davranışı, kanaatimizce, kendisinin prensiplerine son derece bağlı bir kişi olduğunu göstermektedir. Bilindiği gibi, Mu'tezile Ekolü'nün ana prensiplerinden biri de «el-Menzile beyne'l menzileteyn» adlı esastır. Bu esasa göre, büyük günah işleyen mü'min, imandan çıkar. Zirâ, amel, imandan bir cüzdür. Bu kimse, şayet tevbe etmeden ölürse, öldüğü an-

59 İbn Hacer, A.g.e., III, 387; Resâilu Sahib b. Abbâd, s. 42, Kahire, 1366.

60 Subkî, A.g.e., V, 97, Şehristânî, el-Milel, I, 85. George Haurani, Hemedânî'nin ölümüne kadar Rey'de ikametine ve Mu'tezile kaynaklarının onu Kâdî olarak anmasına bakarak, Fahri'd-devle'nin vefatını müteakip, kendisinin yeniden kadılık makamına tayin edilmiş olabileceğini kaydeder. Bkz: G. Haurani, İslâmic Rationalism, the Ethics of Abd al-Jabbar, Oxford, 1971, s. 67.

61 Kâdî Abdülcebbâr'ın Kelâm metodu, «Allah'ın İlmî ile İnsan Fiilleri Arasındaki Münasebet Konusunda Kâdî'nin Görüşleri» başlıklı başka bir çalışmada ele alınacaktır.

62 İbn Hacer, Lisânü'l-Mizan, III, 387. Krş: G. Haurani, A.g.e., s. 6.

dan itibaren kâfir sayılır⁶³. Kâdî Abdülcebbâr, İbn Abbâd'ın cenaze namazına iştirak etmemekle belki görünürde «vefâsızlık» olarak anlaşılabilir bir davranışta bulunmuştur. Ancak onun bu şekilde davranmasının gerçek sebebi, yukarıda işaret edilen prensibe kesin olarak bağlılığıdır. Kâdî'nin, ilmî prensipleri beşerî münasebetlerine hâkim kılma konusunda gösterdiği hassasiyeti aşağıda nakledeceğimiz bir başka olayda daha açık bir şekilde görmek mümkündür:

Bir seferden dönüşünde Vezir İbn Abbâd'ı karşılamak üzere bütün Rey erkânı ve halkı yollara dökülmüştür. Ancak karşılayanlar arasında Kâdî Abdülcebbâr yoktur. O, bilahare İbn Abbâd'a bu davranışının gerekçesini aşağıdaki cümlelerle açıklar:

«Ey Vezir! Size hizmet ve sizi istikbâl için ben de herkes gibi arzuluyum. Ancak ilmim, bunu ifâ etmeme mani oluyor!»⁶⁴.

Su halde, Kâdî'nin İbn Abbâd'ın cenaze namazına iştirak etmekten kaçınmış olmasını, onun kadılıktan azlinin ve mallarının müsâderesinin sebebi olarak anlamak isabetli değildir. Zirâ, prensiplere sınıksız bağlıktan kaynaklanan böyle bir davranış, aslında sahibinin tecziyesini değil, taltifini gerektirir. Biz çağdaş müelliflerin de belirttikleri gibi bu azl ve müsâderenin, devrin siyâsi geleneği olduğu kanaatine⁶⁵ iştirak ediyoruz.

f) **Eserleri:** Kaynaklar, te'lif ve tadrîs faaliyetini hayatı boyunca sürdürmüş olan Kâdî'nin, pek çok eseri bulunduğu müştereken kaydetmektedir. Müellifimizin eserlerinin geniş bir listesini, onun hayatı ve eserleri üzerinde önemli çalışmaları bulunan Dr. Abdülkerim Osman vermektedir⁶⁶. Ancak bu eserlerin büyük bir kısmı, maalesef, yazma olarak dahi günümüze intikal etmiş değildir. Konuyla ilgilenen müsteşrikler, Mu'tezile'ye, özellikle Kâdî Abdülcebbâr'a ait eserlerin Zeydiyye Ekolü mensuplarınca muhafaza edilmiş olabileceğini düşünmüş ve araştırmalarını Yemen'de yoğunlaştırmışlardır. 1951 yılında Fuâd Seyyid ve Halil Yahya Nâmî başkanlığındaki bir Mısır İlim Heyeti'nin, Yemen kütüphanelerindeki uzun ve yorucu çalışması sonunda Kâdî'nin

63 Bu prensibin geniş izahı için bkz: Kâdî Abdülcebbâr, Şerhu'l-usulî'l-hamse, s. 637-738.

64 Abdülkerim Osman, A.g.e, s. 14-15.

65 A. Kerim Osman, A.g.e, s. 15.

66 A. Kerim Osman, Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr Hemedânî, s. 55-72.

pek çok eserinin yazma nüshası bulunmuş ve böylece onun bu gün elimizde bulunan eserlerinin tahkikli neşri imkânı doğmuştur. Kelâm ve Usûlu'd-dîn ağırlıklı olan bu eserleri matbu ve yazma olan eserler şeklinde ikiye ayırarak sunmaya çalışacağız;

Kâdî Abdülcebâr'ın matbu olan eserleri :

1) **Tesbitu delâilu'n-nübüvve:** Nübüvvet ve Hz. Muhammed (SA)'in Nübüvveti'ni ispat konusunda yazılıp günümüze kadar ulaşan eserler arasında, sahasının ilk ciddi eseri olarak tanıtılan⁶⁷ bu eser, Dr. Abdülkerim Osman tarafından tahkik olunarak, iki cild halinde Beyrut'ta 1966 yılında basılmıştır.

2) **Tenzihu'l-Kur'ân ani'l-matain:** Biri 1329'da Kahire'de, diğeri de tarihsiz olarak Beyrut'ta yapılmış iki baskısı bulunan bu eser, Kâdînin Tefsir sahasında yazdığı en mühim eserlerden biridir. Küçük hacmine rağmen, Kur'ân'ın başından sonuna kadar, ana dil, irâb, nazım, maani ve mezhebî açıdan ta'n edenlerin görüşlerini, yine kendi mezhebî görüşü cihetinden ele alarak muhtasar bir üslûpla açıklamaktadır⁶⁸.

3. **Mütesâbihu'l-Kur'ân:** Kâdî'nin kendi isimlendirmesine göre bu eserin adı, **Beyânu'l-mütesâbih fi'l-Kur'ân**'dır. Tefsir'de Mu'tezile'nin metodunu ortaya koyması açısından önemli bir kaynak olan bu eser, Dr. Adnan Muhammed Zerzûr'un tahkikiyle 1969'da Kahire'de basılmıştır.

4. **Şerhu'l-usulî'l-hamse:** Mu'tezile'nin ittifakla kabul ettiği, ve et-tevhîd, el-adl, et-menzile beyne'l-menzileteyn, el-va'd ve'l-va'id, el-emr bi'l-ma'rûf ve'n-nêhy ani'l-münker'den teşekkül eden beş ana esası açıklayan bu eser, yine Abdülkerim Osman tarafından tahkik olunarak 1965'te Mısır'da neşredilmiştir. W. Madelung, Iranica adlı ansiklopedi'ye yazdığı «Abdülcebâr» maddesinde, Şerhu'l-usulî'l-hamse'nin, Kâdî'nin Manekdim olarak bilinen talebesi Ahmed b. Ebî Hâşim el-Hüseynî el-Kazvînî (425/1034)'ye ait bir şerh olduğunu, eserin el-Usulu'l-hamse adlı aslının kaybolmuş olduğunu, dolayısıyla yapılmış olan neşrin Abdülcebâr'a izâfe edilmesinin yanlış olduğunu ileri sürer. Nâşir A. Osman da eser üze-

67 Zâhidu'l-Kevserî, Tebyîn Mukaddimesi, Beyrut, 1979, s. 18.

68 İ. Cerrahoğlu, A.g.m., s. 57.

rindeki münakaşalara temas ederken, eserin Kâdî'nin talebesine ait olamayacağı görüşünü savunur⁶⁹.

5. **Fadlu'l-İ'tizâl:** Fuad Sezgin'in «Tabakâtu'l-Mu'tezile» olarak ve İbnu'l-Murtezâ'nın aynı adlı eserinin ana kaynağı olduğu üzerine işaret ederek andığı, nâşirinin mülkiyetinde Yemen Nüshası'nın bir fotokopisinin bulunduğunu belirttiği bu eserin, Fuâd Seyyid tarafından tahkik olunarak neşrolunduğu bilinmektedir⁷⁰.

6. **el-Muhît bi't-teklif:** Müellifin talebesi İbn Matteveyh tarafından bir araya getirildiği belirtilen bu eserin neşredilmiş şeklinin (nşr: Ömer Seyyid Azmi, Mısır, 1965) müellife mi, yoksa talebesine mi aid bulunduğu tartışılmaktadır⁷¹. Eserin I. Bölümü J. Houben tarafından (Beyrut 1965) neşredilmiştir.

7. **el-Muğni fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl:** Müellifin neşredilmiş eserleri arasında en hacimli ve en önemli olanı şüphesiz el-Muğni külliyyatıdır. Kâdî'nin 360-380 yılları arasında Râmehürmüz'deki uzun ikametinin semeresi olan bu külliyyât yirmi ciltten (17 olduğu da rivâyet edilir) mürakkep dev bir eserdir. Her cildinde Kelâm'ın bir veya bir kaç ana meselesine ait tartışmaların yer aldığı bu eserin bulunabilen ciltlerinin neşri işi, 1960 yılından itibaren, Mısır'da teşekkül ettirilen ilmî bir komisyon tarafından sürdürülmektedir. Eserin, halen değişik muhakkiklerce tahkik olunmuş 14 cildi neşredilmiş durumdadır.

Yazma halindeki eserleri :

1. **el-Emâli:** Kaynakların, müellifin Hadis konusunda kalem aldığı önemli çalışması olarak andığı bu eserin Nizâmu'l-kavâid ve takrîbu'l-murâd li'r-râid adıyla Kâdî Şamseddin Ca'fer b. Ahmed b. Abdisselâm (573/1177) tarafından tertip olunduğu kaydedilir⁷².

69 W. Madelung, A.g.m. s. 117-118; A. Osman, a.g.e., s. 24 vd. 46.

70 F. Sezgin, GAS, I, 625; J. Peters, God's Created Speech, s. 13 dipnot

71 Bkz: J. Peters, A.g.e., s. 24 dipnot, 105, W. Madelung, A.g.m., 118.

72 Eserin nazmu'l-fevâid şeklinde anıldığı da kaydedilir. A. Osman, A.g.e, 20.

2. **Risâle (tezkire) fi'l-kimyâ:** Eser bazı kaynaklarda Kâdî'ye nisbet edilmekte ise de, A. Kerim Osman risâlenin Abdülcebâr'a aidiyetini şüphe ile karşılamaktadır⁷³.

3. **el-Ümed:** İlim usulî'l-fıkh sahasında mütekellimûn tarzındaki eserlerin ilk ve önemli örneği olarak takdim edilen bu eser, yazarın bu gün nüshası elimizde bulunmayan eserleri arasındadır⁷⁴.

4. **el-Muhît (et-Tefsîru'l-Kebîr):** Müellifin nüshası henüz bilinmeyen geniş tefsiridir⁷⁵.

5. **el-Hilâf beyne's-seyhayn, Reddun-Nasâra, Adâbü'l-Kur'ân, el-Cedel, Şerhu'l-ârá** vb. gibi, müellifimiz Kâdî'ye izâfe olunan, ancak nüshası mevcut bulunmayan pek çok eser ismi kaynaklarda geçmektedir⁷⁶.

g) **Meşhur talebeleri :**

1. **İsmail b. Abdillâh b. Ahmed Ebu'l-Kâsım el-Bustî** (420/1029): Kâdî Abdülcebâr'dan kısa bir süre sonra vefât eden bu zât, Zeydiyye'ye mensup bir Mu'tezilî âlimdi. **Bustî'nin Keşfu esrârî'l Bâtımye** adlı yazma bir eserinin bulunduğu bilinmektedir⁷⁷.

2. **Ebû Reşîd Saîd b. Muhammed b. Saîd en-Nisâbüri** (460/1068): Başlangıçta Mu'tezile'nin Bağdat ekolüne mensup olan Ebû Reşîd, Abdülcebâr'ın öğrencisi olduktan sonra, onun Nişabur temsilcisi olmuş, hocasının vefâtını müteakip Rey'de, Kâdî'nin mektebini sürdürmüştür. Ebû Reşîd'in **el-Mesâilu'l-hilâf beyne'l-Basriyyîn ve'l-Bağdâdiyyîn** isimli eseri üzerinde Batıda bazı çalışmaların yapılmış olduğu kaydedilmektedir⁷⁸.

3. **Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ali b. Tayyîb el-Basrî** (436/1044): Basra'da doğan bu zât, Rey'de, Abdülcebâr'dan Kelâm ve Usul-i fıkıh tahsil etmiştir. Ebu'l-Hüseyn el-Basrî'nin Bağdat'ta

73 GAS, I, 626, A. Osman, Kâdî'l-kudât, 70.

74 H. Atay, A.g.e., 83- 86.

75 Suyûtî, Tabakâtü'l-müfessirîn, 10.

76 Brockelmann, GAL, Supl, I, 343-44, Sezgin, GAS, I, 625-26.

77 Sezgin, GAS, I, 626, Kehhâle, Mu'cemu'l-müellifin, II, 279.

78 AL, Supl, I, 344, Sezgin, GAS, I, 626, J. Peters, A.g.e., 23-24.

da değişik kişilerden Felsefe ve diğer ilimleri tahsil ettiği bilinmektedir. Mu'tezile'nin ünlü simâları arasında yer alması gereken Ebu'l-Hüseyn, Ebû Hâşim el-Cübbâî'nin muakkiplerinin benimseydiği Behşemiyye Kolunun görüşlerine muhalefeti yüzünden pek tutulmamıştır. Hocası Abdülcebbâr'ın el-Umed adlı önemli eserine yaptığı el-Mu'temed adlı şerh ile bilinen bu zâtın, Şerhu Semâ' et-Tabiî adlı, Ebu Ali b. es-Semh ile birlikte Aristo'nun Physica'sına yaptığı bir şerhi daha mevcuttur⁷⁹.

4. Ebu Muhammed el-Hasan b. Ahmed b. Mattaveyh (469/1076) Kâdî'nin meşhur talebelerinden biri olan İbn Mattaveyh, hocasının el-Muhît bi't-teklif adlı eserinin derleyicisi olarak tanınır. Fuâd Sezgin bu zâtın, et-Tezkire fi ahkâmî'l-cevâhir ve'l-a'raz ve el-Kifâye adlı iki yazma eserinin daha bulunduğunu kaydetmektedir⁸⁰.

5. Ebû Yusuf Abdusselâm b. Muhammed el-Kazvinî (488/1090): Kaynakların Abdülcebbâr'dan okuduğunu kaydettikleri bu zâtın, Tefsir sahasında temâyüz etmiş Mu'tezile âlimlerinden biri olduğu bilinmektedir⁸¹.

Bu çalışmamızda biyografik hayatını, ilmî ve kültürel çevresini, ilmî hayatını (eserlerini ve öğrencilerini) sunmaya çalıştığımız Kâdî Abdülcebbâr'ın, Kelâm Metodu'nu ve İslâm düşüncesindeki yerini müstakil bir çalışmada ele almayı düşünüyörüz.

79 İbn Hallikan, Vefeyât, IV, 271, Ziriklî, el-A'lâm, VII, 161, Keh-hâle, A.g.e, XI, 20, İbnu'l-Kiftî, İhbâru'l-ulemâ, 192, Mısır, 1326, F. Sezgin, I, 627, W, Madelung, A.g.m., 25-26.

80 F. Sezgin, GAS, I, 627, Krş: J. Peters. A.g.e, 24.

81 Zehebî, Tezkiretü'l-Huffâz, IV, 1208, Dâvudî, Tabakatü'l-Müfessirin, I, 301-302, Kahire, 1982, Suyutî, Tabakatü'l-Müfessirin, 67, Kahire, 1976, Kâtip Çelebi, Keşfuzzunûn, I, 634, İbn Hacer, Lisanü'l-Mizân, IV, 11 vd.